

УДК 746.1 (477.82)

Назарчук М. В.

Луцький національний технічний університет

ТИПОЛОГІЯ ТВОРІВ НАРОДНОГО ТКАЦТВА ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ XIX — ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX СТОЛІТТЯ: ВБРАННЯ

Назарчук М. В. Типологія творів народного ткацтва Волинського Полісся XIX — першої третини XX століття: вбрання. Проаналізовано стан вивчення типології творів народного ткацтва Волинського Полісся XIX — першої третини XX ст. На основі опрацьованих виробів з музейних фондів, а також світлин та експедиційних матеріалів, розроблено типологію тканин та виробів одягового призначення з урахуванням історичних та соціокультурних чинників і мистецтвознавчих процесів. Виявлено, що одягові вироби за функціональним призначенням поділяється на дві типологічні групи — тканини та готові вироби. Кожна з яких на основі конструктивно-функціональної концепції розділена на кілька типологічних підгруп. У запропонованій статті вони отримали характеристику складових груп, підгруп і їхніх типів, в основу чого було покладено локальні особливості творів народного ткацтва Волинського Полісся.

Ключові слова: ткацтво, типологія, тканина, ткани вироби, типологічна група.

Назарчук М. В. Типологія произведений народного ткачества Волинского Полесья XIX — первой трети XX века: одежда Проанализировано состояние изучения типологии произведений народного ткачества Волинского Полесья XIX — первой трети XX в. На основе изученных изделий из музейных фондов, а также фотографий и экспедиционных материалов, разработана типология тканей и изделий одежды с учетом исторических и социокультурных факторов и искусствоведческих процессов. Выведено, что изделия одежды по функциональному назначению делятся на две типологические группы — ткани и готовые изделия. Каждая из которых на основе конструктивно-функциональной концепции разделена на несколько типологических подгрупп. В данной статье они получили характеристику составляющих групп, подгрупп и их типов, в основу чего было положено локальные особенности произведений народного ткачества Волинского Полесья.

Ключевые слова: ткачество, типология, ткань, тканые изделия, типологический группа.

Nazarchuk M. The typology of Volyn Polissya folk weaving in the XIXth and the beginning of the XXth centuries: clothing. In the article the typology study of Volyn Polissya folk weaving in the XIXth and the beginning of the XXth centuries has been analyzed. On the basis of the thoroughly investigated exhibits from museum collections, including photographs and exhibition materials, the typology of fabrics and articles of clothing has been developed taking into account historical, socio-cultural factors and art processes. It has been revealed that clothing items for the functional purpose are divided into two typological groups - textile and ready-made products. Each group based on the structural and functional concept has been described and divided into several typological subgroups. Clothing textiles are presented in five typological subgroups: for hats, for underwear and shoulder clothes, for waist clothes and other outfit additions. In addition to fabrics, there were ready-made woven clothes which are divided into three typological groups: hats, waist clothes and outfit additions.

For clothing textiles and woven clothes it was typical to use linen (rarely hemp) which was made by a very simple interweaving (women's hats, underwear) but for shoulder and waist clothes they mainly used woolen raw materials combined with linen or hemp and more complex twill weaving technique. Woven clothes and fabrics for outfit additions were made from hemp, linen or wool yarn of lower quality as well as wild plants using mainly the simplest techniques of weaving.

In this article they have characteristics of constituent groups and their sub-types, the foundation of which was laid in the local features of Volyn Polissya folk weaving. Volyn Polissya art of weaving occupies a special place in the national production of weaving products. They form the largest group of woven fabrics and ready-made woven products.

With joint production and typological foundation, with common folk weaving array of products, they feature artistic decoration that turns them from ordinary utilitarian things into the products of folk art, that is, works of folk and craft art.

In our research we have compared the art of weaving and studied its original features in two related areas (Volyn and Belarus Polissya). We have found out, taking into account the decorative details, the distribution and nature of raw materials and manufacture of woven fabrics and products, three main territorial zones: northern (Kamin-Kashyrskiy, Ratnivskiy, Lyubeshivskiy areas), central (Manevytskiy, Kovel'skiy, Starovyzhivskiy, Lyuboml'skiy, Shatskiy areas) and southern (Volodymyr-Volynskiy, Turiyskiy, Rozhyschanskiy and partly Lutskiy and Kivertsivskiy areas). Each one is different and features its own distinctive peculiarities.

Within the southern strip the most typical characteristics of decorating fabrics and woven products are: spiders, combs or extension, footpath; transversely striped layout decor with predominance of smooth strips that are subject to symmetrical framings order.

The characteristic features are also the measured rhythm of monotonous or moderate alternation of stripes. A color palette of fabrics and woven products is reserved and laconic, dominated by the shades of bright red color in combination of blue and black colors.

We have observed that in the fabrics and woven products of the central strip a complex combination of

many divergent, smooth, patterned stripes with large geometric motifs predominates, finely patterned motifs are widespread only in Starovyzhevskiy area. In ornamental stripes they widely used rhombs (diamonds) and rosettes. It is worth noting that the compositional schemes of decoration were transversely and longitudinal striped in three or at least five divisional schemes.

The coloring was based on bright colors from red patches of yellow and ocher colors in Luboml'skiy area to cherry and black - in Manevitskiy area. The textiles and woven products of northern area differ from the rest by plenty of large- and small geometric patterned similar motifs. Among large patterned motifs, the most common are cruciform, diamond-shaped, triangular and among the finely patterned motifs - spiders, zigzag-like and comb.

The fabrics are marked by the measured ornament rhythm recurrence and the emphasis on the essential part of the product. Bright colors in colorful combinations dominate in the decor color scheme.

Traditionally, the created system of fabric decoration and woven products of Volyn Polissya in the XIXth - the first third of the XXth century differs from the art of weaving in Holm and Pidlasie, Zhytomyr and Belarus Polissya. The art of weaving of the investigated region is a unique artistic phenomenon that needs preserving for future generations.

Keywords: *weaving, typology, fabric, woven products, typological group.*

Постановка проблеми. Тканина є виразним показником культурних досягнень народу. У XIX ст. на території Волинського Полісся ще повністю зберігався повний асортимент традиційних тканих виробів. Побутування у XIX — першій третині XX ст. різноманітних типів одягових, інтер'єрних і господарських тканин на досліджуваній території дає можливість локалізувати тканини за їхньою художньою виразністю та визначити їхню територіальну приналежність. Весь цей фактаж чекає опрацювання з використанням наукової методології. Почати наукове опрацювання творів художнього ткацтва Волинського Полісся доцільно з класифікації, з розроблення її типологічної структури.

Актуальність. Художнє ткацтво Волинського Полісся XIX — першої третини XX ст. потребує більш деталізованої типології, тому що в цьому етнографічному регіоні довше зберігалось багато реліктових форм одягу і тканин, які мають ознаки глибокої архаїки, що становить науковий інтерес для вивчення проблем націотворення та етногенезу слов'ян. У зв'язку з цим морфологічна класифікація творів народного ткацтва Волинського Полісся XIX — першої третини XX століття стає актуальним питанням.

Зв'язок із науковими чи практичними задачами. Стаття виконана в рамках наукової теми «Історико-мистецька спадщина Волині і Волинського Полісся», що включена до наукової програми Луцького національного технічного університету.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У літературних джерелах, значна увага приділяється ткацтву Волинського Полісся в контексті народного мистецтва західного регіону України. Важливим дослідженням є фундаментальна праця «Українська народна тканина» Олени Никорак, в якій сформовано типологію за матеріалами західних областей України, які охоплюють великий ареал, проте кожна з цих територій вирізняється локальними особливостями [2].

Виклад основного матеріалу дослідження. Укладення типології народних тканин Волинського Полісся зумовлене морфологічною класифікацією, що ґрунтується на функціональних, декоративних і регіональних засадах. Для її всебічного аналізу (згідно класифікації М. Станкевича) застосуємо наступну диференціацію у декоративно-прикладному мистецтві: вид — підвид — рід — типологічна група — типологічна підгрупа — тип — художній твір (виріб) [4].

Суттєвий внесок у розроблення типологічної структури народних тканин за матеріалами західних областей України зробила Олена Никорак у фундаментальній праці «Українська народна тканина» [2]. За функціональними відмінностями вона фахово поділила народні тканини на три роди: тканини одягові, тканини інтер'єрні та тканини господарські. У свою чергу кожен типологічний рід поділяється на дві групи — тканини та ткані вироби, тобто викінчені за формою та оздобленням готові до вжитку речі передбаченого функціонального призначення, виготовлені тільки тканням на верстаті. Детальніша систематизація тканин (визначення підгруп, типів і підтипів) дослідниця проводить з урахуванням сировини, техніки виготовлення, художнього вирішення, що зумовлено історичною мінливістю і спричиняє групування всередині кожного типу за історичною вертикаллю. Як влучно відзначає О. Никорак, окремі ткацькі осередки можуть мати типологічно споріднені вироби, що викликає градацію по горизонталі та сприяє виділенню локальних територіальних варіантів за своєрідністю декоративного вирішення [2: 176–178]. Дослідниця сформувала типологію за матеріалами західних областей України, які охоплюють великий ареал, проте кожна з цих територій вирізняється локальними особливостями.

Художнє ткацтво Волинського Полісся XIX — першої третини XX ст. потребує більш деталізованої типології, тому що в цьому етнографічному регіоні довше зберігалось багато реліктових форм одягу і тканин, які мають ознаки глибокої архаїки, що становить науковий інтерес для вивчення проблем націотворення та етногенезу слов'ян. Так, конкретне питання — виникнення ткацтва — можна вважати остаточно розв'язаним завдяки експедиційним матеріалам з Волинського Полісся кінця XX — початку XXI ст. Дослідники неодноразово висловлювали свої цілком логічні припущення, що

ткацтво не виникло як раптове геніальне відкриття. Це був тривалий процес у надрах натурального господарства, який у просторі охоплював територію орного землеробства та осілого способу життя, безперечно та передовсім — усю територію України.

На основі плетіння як виду декоративно-прикладного мистецтва історично сформувалося художнє ткацтво. Для території Волинського Полісся ХІХ — першої третини ХХ ст. притаманне лише ручне ткацтво. За родовими формами воно поділяється на одягові, інтер'єрні та господарські вироби.

Кожна з цих родових форм на основі технологічного процесу виготовлення та за функціональним призначенням поділяється на дві типологічні групи — тканини та готові вироби. У свою чергу кожна група на основі конструктивно-функціональної концепції може бути розділена на кілька типологічних підгруп.

Багаточисленними є **тканини і вироби одягового призначення** Волинського Полісся, які утворюють основний функціональний рід художнього ткацтва та потребують детальної характеристики складових груп, підгруп і їхніх типів (табл. Б. 2). Їм притаманні особлива декоративна насиченість і висока виконавська майстерність. У народному побуті всі тканини та готові вироби згідно з призначенням поділялися на повсякденні та святкові.

Тканини та ткані вироби для повсякденного одягу відзначалися невибагливістю матеріалу, стриманістю колориту та декоративного вирішення. Натомість ткані вироби та тканини для святкового комплексу вбрання виконували із спеціально підготовлених матеріалів високої якості, про яку завбачливо дбали ще заздалегідь, на ранніх етапах підготовки сировини. На них створювався повнозвучний, збагачений барвами вишуканий колорит і складне орнаментально-композиційне вирішення. На території Волинського Полісся, як і в інших етнографічних районах України, основною тканиною для натільного та окремих видів літнього верхнього вбрання було полотно, а для поясного та плечового вбрання — сукно. За способами ткання і видами переплетень ниток тканини поділяли на прості, з гладкою поверхнею, та чиноваті — виткані різними видами саржевого переплетення.

Тканини одягового призначення представлені наступними типологічними підгрупами — тканини для головних уборів, для натільного вбрання, для плечового вбрання, для поясного вбрання та для доповнень до вбрання. Окрім тканин, були готові ткані вироби одягового призначення, які поділяються лише на три типологічні підгрупи — головні убори, поясне вбрання та доповнення до вбрання.

Високим рівнем мистецької самобутності відзначаються **тканини для головних уборів**. Переважна більшість головних уборів досліджуваного періоду, які побутували на території Волинського Полісся, були готовими тканими виробами, однак використовували і саморобні лляні, вовняні ткани-

ни на лляній основі. З них виготовляли *портвини*, які склалися з двох пілок. Тканини для них ткали переважно чиноваті та широко застосовували змішану сировину, що сприяло градації кольорових і тональних розтяжок на поверхні та створювало багаті світлотіньові ефекти полотна. Серед чоловічих головних уборів побутували шапки, йоломки, магерки, які виготовляли із сукна різного гатунку, аналогічного до того, яке використовували для плечового вбрання.

На території Волинського Полісся **тканинами для натільного вбрання** (жіночих і чоловічих сорочок, чоловічих полотняних штанів) було полотно з однорідної (лляної, конопляної) і змішаної пряжі. Переважно тканину для натільного вбрання виготовляли з пряжі одного виду волокна, що забезпечувало однорідну структуру і колір. Найбільше цінувалося тонке лляне волокно повісмо, з якого виготовляли, як правило, весільні сорочки. Лише заможні селяни могли собі дозволити використовувати його і для щоденного вбрання. Лляне полотно тонше, більш еластичне, з легким блиском, однак поступається міцністю конопляному. Конопляне полотно було масово поширеним на всій досліджуваній території завдяки сприятливим природно-кліматичним умовам. Конопляні тканини з жовтуватим відтінком використовували в кожному господарстві. Старожили розповідають, що з конопляного полотна шила собі сорочку спочатку мати, а згодом, поносивши її, коли вже полотно зм'якне, перешивала виріб на дітей. За техніками виготовлення на території Волинського Полісся переважало просте полотняне переплетення тканини для пошиття сорочок і чоловічих штанів, оскільки чиноваті полотна не були доцільними при виготовленні натільного вбрання. Тонкі широкі та високоякісні полотна для святкових сорочок виробляли *дванадцяткою* і *шістнадцяткою*, а грубі вузькі полотна для буденного одягу — найпоширенішою *восьмачкою*.

Варто відзначити прості однотонні, здебільшого конопляні тканини для чоловічих штанів — *пуртків*, *наговиць*, *поркениць*. Для їх виготовлення рідко використовували лляні тканини. Та й техніка ткання полотна для цих виробів була найпростішою. Основними засобами художньої виразності була фактура та якість полотна, зумовлена видом прядива та кількістю пасм, які варіювалися від 8-ми до 12-ти. Завдяки рівномірному переплетенню ниток при виготовленні полотна утворювалися декоративні ефекти — дрібнозернистість фактури та рівномірна матовість поверхні всього полотнища. За наявності сировини та простій, віддавна відпрацьованій техніці виготовлення, тканини для натільного вбрання виробляли в домашніх умовах по всій території Волинського Полісся.

Основними **тканинами для пошиття плечового вбрання** було домоткане полотно та сукно. Художня виразність сукняних тканин досягається різноманітністю структури, фактури та колориту,

що значною мірою залежить від виду та якості вовни. На досліджуваній території широко побутувало змішування різних гатунків вовни, а також використання конопляної основи в сукняних тканинах (центральні та північні райони).

Найякісніші сукна (тонкі, гладкі або з коротким ворсом) виробляли з відбірної вовни, вони відзначалися еластичністю, однорідністю кольору та м'якістю. Ареалом їхнього поширення були південні землі, де розводили тонкорунних овець, вовна яких відзначалася високим якісним показником, а саме — еластичністю та міцністю. Надзвичайно цінувалося сукно, що називалося *посуконне*. Для його виготовлення вовняні нитки йшли на основу і на піткання. Його ткали полотняним або різновидами саржевого переплетення на ширших кроснах у 8–10 пасем. Нитка основи переважно була щільніше скручена, а на піткання брали м'якшу. Такий прийом сприяв наступному кращому звальюванню сукна. З такого сукна виготовляли святковий одяг. Для щоденних робочих нош сукно виготовляли з прядива нижчої якості із змішаних коротких волокон. Ткали також *півсукна* на конопляній основі. А на щодень здебільшого ткали *по тертинному, по тритини* беручи для снування одну нитку лляну та одну вовняну, а піткання — з вовни (с. Ворокомле Камінь-Каширського району). Подекуди використовували конопляну основу в поєднанні з вовняним пітканням (південні райони) та отримували сукно — *попорцюк*, або сукно з лляною основою — *по-портному* (центральні райони). Побутували смугасті сукняні доморобні тканини, на виготовлення яких за основу брали лляні нитки, а на піткання йшли вовняні та фабричні нитки (південні райони). Найнижчої якості сукно *портяне* отримували при використанні основи з валу.

Сукно переважно було природного забарвлення — біле, темно-буре, сіре та чорне, зрідка зустрічалися різні змішані тони ахроматичного ряду. Мало поширеним було пофарбування сукняної тканини на досліджуваній території. Структура сукна однозначно залежала від застосованої техніки переплетення — полотняної чи різновидів саржевого ткання. По всій території було типовим виготовлення сукон чотирма ремізками з простим набором основи (1–2–3–4). Щільність структури досягали регулюванням густоти основи та інтенсивністю збивання піткання.

Також для виготовлення верхнього одягу використовували доморобне полотно різної якості. Так, літнє жіноче та дитяче вбрання — *полотняник, полотнянки* — шили з лляної тканини, виткані технікою півкожушка. Натомість плечову одяг — *ман дини* — виготовляли з грубого конопляного полотна [7: 63].

У вбранні поліщуків, як і в традиційному українському строї загалом, численну групу нош становить поясне вбрання. У народній виробничій практиці закріпилася традиція виготовлення *тканин для*

поясного вбрання, поширених всіх ткацьких осередках України. Локальні особливості формотворення, визначені традиційними технічними прийомами і способами обробки матеріалу на Волинському Поліссі, дозволяють виділити типи тканин для бурок, фартухів, літників, андараків, що побутують у досліджуваних осередках Волинського Полісся. Основною сировиною для їх виготовлення було лляне, вовняне, рідше — конопляне та змішане прядиво. За техніками ткання переважало полотняне (іноді його варіанти — репс і рогожка), саржеве, атласне та перебірне ткання, а також комбінування технік.

Тканини для доповнень до вбрання. Попри значну різноманітність доморобних тканин, які побутували на території Волинського Полісся у XIX — першій третині XX ст. для пошиття торбин, які були єдиним доповненням до вбрання поліщуків, використовували прості одноколірні конопляні та лляні полотна. Тканина для пошиття торбин за сировиною та технікою виготовлення була аналогічна тій, з якої виготовляли повсякденне натільне вбрання. Варто відзначити використання серед селян шматків тканини для обмотування ніг у холодну пору року, які ми теж зараховуємо до доповнень до вбрання. Для цього використовували вовняну тканину *портяне сукно* та тканини зі змішаною сировиною рослинного походження для *завій, зав'язок*. Переважно їх використовували нескладними ткацькими техніками.

Ткани вироби є нечисленними, однак становлять вагомий частку художнього ткацтва Волинського Полісся XIX — першій третині XX ст. Вивчення здобутого фактологічного матеріалу та доступних письмових джерел дало можливість виокремити готові одягові вироби, які охоплюють три типологічні підгрупи: головні убори, поясне вбрання, доповнення до вбрання.

Вагому типологічну підгрупу готових тканин виробів становлять поліські *головні убори*, які відіграють важливу роль декоративного та обрядового акценту в ансамблі народного вбрання. До найпоширеніших типів належать *намітки, обруси та старовіцькі хустки*.

Старовинні давньоруські рушникові головні убори — *намітки* — мали вигляд прямокутного шматка полотна довжиною до 3 метрів. На досліджуваній території ткали їх винятково у два нити — *в проценню*. Перевагу надавали добре вибіленому лляному прядиву. Однак у різних районах зустрічається варіювання їхніх розмірів і місцевих назв. Так, у Любомльському районі їхнім різновидом був *плат* довжиною 1,5 метра та завширшки 35 см; у Рожищенському районі досліджуваний головний убір мав аналогічну назву, однак його розміри були інші: 3 метри довжиною і 60–70 см шириною. У Володимир-Волинському та Турійському районах поширена назва *перемітка*, а розміри виробу сягають 45–50 см ушир і 3–3,5 метри вздовж. Українська дослідниця головних уборів Г. Стельмашук під час польових експедицій

зафіксувала в Ківерцівському районі давню назву намітки — *намітець* [5: 150].

Паралельно з намітками на досліджуваній території побутували й обруси. За технікою виготовлення та застосування сировини вони є аналогічними наміткам, однак відрізняються за розмірами. Обрус ширший та коротший за намітку, однак зберігає прямокутну форму виробу [1: 326]. Традиційними головними уборами до початку ХХ ст. на Волинському Поліссі були старовіські хустки — *пілки*. Загальнопоширеним було використання лляної, пізніше бавовняної основи, а декор виконували вовняними фарбованими нитками. Такі хустки мали форму видовженого прямокутника. Аналогічні вироби побутували й на Покутті [3: 71].

Особливою композиційною виразністю виділяється давнє *жіноче поясне вбрання*. До готових виробів, що побутували в окреслений часовий проміжок на території Волинського Полісся, можемо зарахувати запаски — *передниця, попередниця та задниця*. За місцевими назвами виробів можна простежити і їхнє функціональне призначення, підтвердження якому знаходимо і в письмових джерелах [6]. Попередницю кріпили по лінії талії спереду, а задниця, відповідно, огортала фігуру ззаду. Їх виготовляли з попередньо фарбованої *волосової* вовни. Характерною особливістю запасок є те, що їх ткали переважно атласним і саржевим, зрідка — полотняним переплетенням. Розмірні ознаки виробу варіювались від 1,5–1,3 метра завдовжки та близько 60–70 см завширшки.

Невід'ємними компонентами поліського строю слугували *доповнення до вбрання*: пояси, *купони* та *поділки*. Пояси виготовляли з попередньо фарбованих волосових вовняних ниток на ткацькому верстаті, однак застосовували спеціальні бердо та нит. Вироби виготовляли до 3 метрів довжиною на ширину долоні або двох-трьох пальців. Чоловічі пояси були ширшими, а жіночі — вужчими.

Найрізноманітнішими за композицією, мотивами та колоритом були купони для спідниць, для рукавів і поділки сорочок. Їх ткали як самостійний елемент, який згодом пришивали для декору виробу. Переважно купони для рукавів і поділки для сорочок ткали простим переплетенням, а декор виконували різними техніками чиноватого ткання. Для

основи застосовували конопляне чи лляне прядиво або його поєднання, а ось декоративні узорі виконували попередньо фарбованими нитками льону та вовни. Натомість купони для спідниць виконували залежно від основної тканини спідниці різними техніками — і полотняними, і чиноватими. Для декору надавали перевагу перебірному тканню, яке виконували різними видами сировини. Однак переважало застосування попередньо фарбованих вовняних ниток.

Висновок. Укладена типологія дає можливість виявити взаємозв'язки використаної сировини та техніки виготовлення з функціональним призначенням виробу, що сприяє дослідженню та аналізу особливостей художніх засобів творення народних тканин і тканих виробів. Типологічні підгрупи й типи дозволяють скласти уявлення про локальні особливості ткацтва Волинського Полісся ХІХ — першої третини ХХ ст.

Перспективи подальших досліджень. Наступні розробки уможливають певні зміни й варіативності в типологічній структурі народного ткацтва Волинського Полісся — відповідно до мети та поставлених завдань дослідження.

Література:

1. Воропай О. Звичаї нашого народу: етнографічний нарис: в 2-х т. / О. Воропай. — Мюнхен: Українське видавництво, 1966. — Т. II. — 448 с.
2. Никорак О. І. Українська народна тканина ХІХ–ХХ ст.: Типологія, локалізація, художні особливості. Ч. 1. Інтер'єрні тканини (за матеріалами західних областей України) / О. І. Никорак. — Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2004. — 583 с.
3. Сидорович С. Й. Художня тканина західних областей УРСР / С. Й. Сидорович. — К.: Наук. думка, 1979. — 154 с.
4. Станкевич М. Є. Морфологія — наука про систему видів / М. Є. Станкевич, Є. Ф. Антонович, Р. В. Захарчук-Чугай // Декоративно-прикладне мистецтво. — Львів: Світ, 1992. — С. 25–29.
5. Стельмашук Г. Г. Давнє вбрання на Волині: етнографічно-мистецтвознавче дослідження / Г. Г. Стельмашук; Мін-во освіти і науки України, Львівська нац. акад. мистецтв. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. — 280 с.
6. Шиманский И. Жизнь вольнского крестьянина после освобождения его от крепостной зависимости / И. Шиманский // Вольнские губернские ведомости. — 1866. — № 6. — С. 298.
7. Sokalski B. Powiat Sokalski pod wzgledem geograficznym i ekonomicznym / Bronislaw Sokalski. — Lwow: W ł. Dzie duszycki, 1899. — 491 s.